

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ձ. ՅԱՐԻ 1892

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 80 կ.:
Սեկի թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 10 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՈՐՍՏԱՌՄԵՇԵՅՆ

ՍԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԵՒ ԳՐԻԳ ՀԵՐՁՈՒՆԴՈՅ

(Ըրաւակալ-փոխ)

յն մտազրութեան եւ հե-
տաբերութեան՝ ու-
րով ընդունուեցաւ
նորապէս անուամբ
զրութիւնը, արժանի
լինելու Միաբանի հրա-
տարական երրորդ
փոքրիկ գործը, որ
ըստ ինքեան ամենեւնի
աւելի հետաքրքրա-
կան պէտք էր ըլլալ:

Թէ իւր բովանդակութեանը եւ թէ իւր հեղինա-
կին պատճառաւ: Այս գրքոյն էր «Գիրք Հե-
նդանոց»՝ անուամբ համառօտ ցուցակ մը բաղմա-
թիւ մուրթիւնեց ար ջրխառնեակեան առաջին
գարուց մէջ յերեւան եկած են: Այսպիսի գրքոյի
մը պէտք էր գոնէ քննութիւն թէ ինչ աստիճանի
հնութիւն եւ պատմական արժէք ունի, եւ եթէ
հնար է՝ որ հեղինակի գործն է: Ընդհակառակն

ամենորոպ թերթի մը մէջ, զոր յիշեն աւելորդ
էր համարինք, արտունջ լուսեցաւ որ իշխանեայ
մամուլը Տերեալկոսաց անուամբ եւ պատմա-
թեամբք զարդիւ սկսեք է: Եթէ էք ինչ մ'աւելի ու-
շադրութիւն դարձուէր այս «Գիրք Հեղինանոց»
գրութեան, այսպիսի մեղադրութիւն մ'աւելորդ
կ'ըլլար: Թողո՞ղ իսկ գրութեան պատմական յարգը
մէկդի, զբոլորն այնպիսի Ս. Հոր մը գործն է, զոր
նաեւ հայ եկեղեցին յարգած է միշտ, եւ իւր յար-
գանքն յայտնած՝ անոր բաղմաթիւ գրութիւնը
թարգմանելով հայ լեզուաւ: — զբոլորին հեղի-
նակն է Ս. Եպիփանէ գոնէ առաջին եւ մեծագոյն
մասին: Եւ ինչպէ՞ս մեր քանի մը գիտողութեամբք
պիտի ջանանք թարգմանութեան ունեցած ներքին
արժէքը լուսարանել:

Միաբանի հրատարակած գործեր ճժժժ փոքր
հասած ունի կամ այսչափ թուով հերեալութեանց
համառօտ պատմութիւնն է: Մեր քննութիւնը
պիտի ցուցնէ որ գրութիւնն այս ձեւին մէջ՝ ան-
ճահ հաւանորդ է եւ անշուշտ այլեւայլ գրականաց
արդիւնք, եւ թէ բուն հիմնական մասը՝ Ս. Եպի-
փանու գործքն՝ են միայն ՀՐ հաստատւոք:

Այս գործեր միայն մէկ ձեւագրի մէջ դրած
կ'ընէ Միաբան, այն է Էշխանի գրաստան Թ. 2005՝

1 Այս Թ. 2005 Մայր-Յուլիանի մէջ (էջ 210—211)
«Յամբի մեկնութիւն Յակոբ վարդապետի Վրժմանոց է:
ուր կան ուրիշ շատ կտորներ, բայց Հերեալանոցը նկա-
մամբ բուն մը չէ նշանակում: Բայց ասոր այս «Թեմա-
նորգի գրեւթ է թղթի ձեւագրին համար ինքուր թէ
յուրին գիշտակարարաւ, իսկ Միաբանի կը գնէ յիշա-
կարան մ'այն ձեւագրին՝ ուստի հանած է «Գիրք Հերեա-
նոցն» որ է այս: Թղթն կենդանի, ՌՈՒՍ. եւ ի հայոց
թղթն, ՌՀ. գրեւթ. ի յարգելու, ձեւագր. յարգելու
մէջ Միաբանի՝ զոր՝ Միաբան վարդապետ, նշանակած է
ձեւագրին թղթն եւ կամ Մայր-Յուլիանի մէջ մտնողան են
յիշուել այս ամէնը կենդանի կտորն: ար 2006 ձեւագրին
է Միաբանի յիշուել, բայց գրին ու փոխանակն չեն համա-
նայինը: (Հմտ. յարգելու Երան.) Միաբան որ՝ այս ձեւա-
գրի մասին լուսով աւելի մանրամասն կ'ըրկէ,՝ խոստում
ըրած է, անշուշտ պիտի պարզէ այս կտոր:

1 «Գիրք Հերեալանոց» հրտ. Միաբան. (արտատպ.
«Մարտա», ամագրքի) Վաղարշապատ, տպ. Էջմ. 1892:
Բ՝ Բ + 28 էջ. գրին է՝ 50 կ.:

ἐν τρισὶ μὲν βιβλίοις ὀκκοι-
μένη συντεταγμένως, ἐπὶ
δὲ τέσσοις διατεταγμένα. Παιγ-
σόμεθα δὲ πάλιν ἀνακεφα-
λαίωσαν ἐτέραν¹ τοῦ πρώτου
τόμου τοῦ πρώτου βιβλίου
τοῦ κατὰ τὴν εἰκοσιαν αἰ-
σανδιαλαβάνοντες. Πρῶ-
τον μὲν γὰρ² αἱ τῶν
αἰρέσεων πασῶν μνη-
ρεῖς³, καὶ πρωτότυποι
ὁνομασίοι, ἐξ ὧν ἄλλαι
ἐφύσαν, αὐτά τείλει⁴. Βαρ-
βαρισμός κτλ.

Յայտնապէս կը տեսնուի ուրեմն որ Հայոցն վերադարձութիւնն մասն է Եպիփանուս գրքին, ուստի կրնայ բնութիւն որ մեր «Գրքը Հերձուածոցը պակաս է: Նոյն Հետեւութիւնը կրնա՞ր Հանել ԺԺԶ Հա-
տուածին վերջը գտնուած առ կղզեացեալ նախա-
դասութիւնն. «Այս քանն Հերձուածք յԱզամոյ
մինչեւ ի Բրիտանոյ, որ ուրիշ տեղ չի կրկնուիր: Այս ալ նաւարկութիւնն պրծած պատասխիկ մըն է՝, մի միակ» որ պահուած է Հայ թարգմանու-
թեան մէջ, մինչդեռ յոյն թնագրին մէջ ամէն գրքի
ու մասի սկիզբն եւ վերջը նման սկզբնաւորութիւնք
եւ վերջաբանք կան. կրնա՞նք ուրեմն բռնել որ գրիչը
միւսներն աւելորդ Համարած է օրինակել: — Հաս-
մ'ալ ունի միայն 56Ա, երբ ամբողջ գրութեան
վերջը կը յաւելու⁵ թէ «Այսպիսի Հերձուածոցք
են թուով 10 ճԺԻ:»⁶ «Այսպիսի Հերձուածութիւն է յու-
նին⁷, բայց ճԺԻ եղած է թիւը փոխանակ 2
թուին:

Թե՛եւ այսու կրնայ բնութիւն թէ Հաւանական
եղաւ որ Եպիփանուս ամբողջ գրութիւնը կոր թարգմա-
նուած Հայերէն, բայց ի ճարկի այլուտ ալ պէտք
է ստուգութիւն այս ինչդե՛ւ այս եւնի աղբիւրն է.
Հ. Գարեգին⁸ կը յիշէ ի մինի այլոց Եպիփանու-
սայպիտի մէջ գործքն ալ. «Հոյսմունք շար աղան.
դոց Հերձուածոցը, որք ի սկզբանէ աշխարհի սե-
մանեացն ընդ ժամանակս ժամանակս, որ ի Հե-
թանացաւ եւ որ ի կարծիս քրիստոնէութեան ազգի
ազգի խաւարային շառաւելք վերաբուսանալք Հա-
կու ալ եկեղեցւոյ Բրիտանոսի. զոր կարգեաց արեւ.

չեղիս այս Եպիփանուս զպատմաւ եւ զարմատս եւ
զԺամանակս իւրաքանչիւր, ի գիրս իւր որ անուա-
նեալ կոչի Ունիփաւոս, այսինքն⁹ Հաւաթոց գիրք,
զոր Պորթուգէլոց Եղիշիս կարգան:» Հ. Գարեգին
կը յաւելու թէ ուրիշ ձեւագիրքը «Բացատրու-
թիւնն բանից 2 Հերձուածոցն» վերագրիլը կը
կրնն խնդրոյ առկ չէ այսու Հետեւ թէ Եպիփանու-
Քանարիւմը կար Հայերէն թարգմանուած, — զոր
կը յիշէ նաեւ Այրիփանեցի իւր Ժամանակագրու-
թեան Եւ տարւոյն տակ, գրելով՝ «Աստ Աստուա-
ծարանն, Բարսեղ, Նիւստոյն, Եպիփան» որ յայտ-
նեաց զազանքս մինչեւ ի Բրիտանոս, եւ ի Բրիտանոսէ
մինչեւ յիշեն:» — սակայն քիչ է մտնել տեղե-
կութիւն այս կորստի վրայ բաղձալի էր, եթէ ձե-
ռագիրն աւելի աւելն ունէր Հ. Գարեգին: Պատն
զի կարեւր է որ հայ Եպիփանուս երկու գրուի-գոր-
ծոցն ալ («Խարսիւեալ եւ «Ընդդէմ Հերձուածոց») ի
միասին խաղցուցին: Մէջ կողմանէ յայտնապէս
կ'ըսուի որ Եպիփանուս այն գրութեան մէջ բոլոր
Հերձուածոցն մանրամասն պատմութիւնը կայ, —
եւ այս է «Ընդդէմ 2 Հերձուածոցն» գրութիւնը,
զոր յայտնապէս ալ կը յիշեն այլ ձեւագիրքը՝
«Բացատրութիւնն բանից 2 Հերձուածոցն» գրե-
լով. — միւս կողմանէ կ'ըսուի թէ այն գիրքը «Ու-
նիփաւոս» կը կոչուէր. որ յայտնուած ԱՆՄԱՐՈՒՄՈՍ
= ANCESTRALUS անուան տառաւորութիւն կ'երևայ: Հայոց
քով Եպիփանուս «Հաւատաց Գիրքը», զոր նաեւ
«Պարտականաց Գիրքը» եւ «Պարտականութեան
կոչեն, շատ սիրելի է՝, եւ զոր յաճան կը յիշեն
մեր եկեղեցական գրիչք եւ նաեւ այլք, այսպէս
Մարգարոս¹⁰, Նոյնպէս պատմագիրքը, այսպէս ի
մասնաւորի Աստղիկ, որ Գրատիւնորի ժամանակի
իրեն գլխաւոր դէպք այն միայն գիտե՛ թէ «Ե-
պիփան Յովսիփոսու իկարացոց զՊորթուգէլոսն
գրեաց», թէ՛եւ քիչ չեն յիշուիր նաեւ Եպիփա-
նուս այլ գրութիւնք, ի մասնաւորի Մարմնաց Մեկե-
նութիւնը¹¹, եւնի Մեղշուտ նաեւ այս Հերձուածոց
գրոց պատմական նկարագիրն եղած է պատմաւ որ
Եպիփանուս իրեն պատմագիր կը յիշուի առ Ա-
մբուսեայ¹², Միկիթարայ Այրիփանեցի, ոյ, եւ Անեցւոյ¹³

¹ A: ὀκκοιμένοις συντεταγμένως.
² A: ἐν ἐπτά κτλ.
³ A: αἱ μνητέρες τε καὶ πρωτότυποι καὶ ὀνομασίοι.
⁴ A: ἐξ ὧν ὑπέρτερες πέντα αἱ ἄλλαι ἐφύησαν.
⁵ A: καὶ εἰσὶν αὐταὶ πρῶται τέσσαρες. Πρώτη, Βαρβαρισμός κτλ.
⁶ A: 10. A: Petav. II, p. 134 եւն. Οὐτως [A: δ] πρώτος τόμος, περιέχον κατὰ πασάν των εἰκοσι τούτων αἰρέσεων οὗτο.
⁷ A: τοῦ γὰρ.
⁸ A: μητέρες τε καὶ πρωτότυποι καὶ ὀνομασίοι.
⁹ A: ἐξ ὧν ὑπέρτερες πέντα αἱ ἄλλαι ἐφύησαν.
¹⁰ A: καὶ εἰσὶν αὐταὶ πρῶται τέσσαρες. Πρώτη, Βαρβαρισμός κτλ.
¹¹ A: 10. A: Petav. I, p. 994 եւ II, p. 150) Αὕτη, ... καὶ τέλος των τριῶν βιβλίων, ὅμοιο δὲ αἱ πάσαι αἰρέσεις κτλ. (Այս ինչ է ... եւ կարասած երեք գրքը. եւն. Հերձուածք 2 եւն.) Հայ գրիչը Հարկաւ ճԺԻ պիտի գրէր՝ գտնելով իւր օրինակը մէջ ալ յաւելուած մասերն ալ.
¹² Մատ. Թրգւ. Նախն. ապ. Վեհեա. 1889, էջ 418.

¹ Միկիթարայ Այրիփանեցի, ապ. Պետր. 1867, էջ 61.
² Հ. Գարեգին (անդ) յիշած է այս խառն անոց մասնաւոր-
գրքն անուան, այլ կը՝ «Յիշատակագիր մեկնեմ, ըսելով»
³ Այս գրքըն Հաստած մ'ալ կը յիշէ Հ. Գարեգին
(անդ, էջ 416) այս վերն գրով՝ «Երանելիս Եպիփանու-
սի պատմութեան իւրաքանչիւր, որք Պորթուգէլոց գրոց»
փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
⁴ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
⁵ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
⁶ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
⁷ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
⁸ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
⁹ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
¹⁰ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
¹¹ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
¹² A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.
¹³ A: 2 հւ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (թ. 15. Ա. առ
Գաթու զիտոյ (Սարգս) «Զայլը Հերձուածոցը ... որք
մինչեւ ցաւ ուր երանելիս Եպիփանուս, զորս իրաւմ
որբանջած մասնիկն իրաւանէ, զորս Պորթուգէլոց անուանեց
գրոց» փաստ յարուցութեան մեծելոյ, — Հմմտ. 2 հւ. էջ 109, թ.
920, (Մայր 8-րդ, էջ 109), թ. 920.

